

ЗАПИСКИ ПО СЛОВЕСНИТЕ ВЪСТАНИЯ

ВАЛЕРИ СТЕФАНОВ

Априлското въстание избухва в езика. Преди да гръмнат пушките, прогърмява словото. С изтичащата кръв на убитите врагове „потичат” и кървавите писма. „Записките” на Захари Стоянов разказват за това как фигуралността на езика сломява имперската власт на една действителност и произвежда друга. Те са почит към словото в регистрите на патетичното, но и поклон пред мълчанието като разбираемо-човешка воля за спасение. И още — „Записките” записват-сдвояват словесния опит на Захари от текста и разказваческите умения на Захари Стоянов от времената на авторството.

Предисловието уточнява базисната ситуация на разказването, антропологичните параметри и моралистичните регистри, откъм които мемоаристът ще говори. В следосвобожденския свят вече няма бесилки и над главите не се надвесва башибозушкият ятаган — една липса, която предопределя различното стоене на хората пред словото. Думите са се оказали заграбени от пълчищата лъжепатриоти, от конформистките фигури на бившето слабо слово. Това слово е хитрувало, за да ласкае ушите на пашата, неговият героизъм е стигал само до умалителността на „патриотическите стихове”. Писането на Захари е опит за коректив спрямо тази лишена от нравственост мутация — той ще разказва за един друг ангажимент, за уникалната епопея на думите, делата и кръвта. Неговият език ще следва не граматиката на еровете, а символната семантика на кръвта. Кървавото писмо е неизсъхналият палимпсест, върху който летописецът се готви да нанесе истинската класификация на вчерашните и днешните поведения, да декодира истината сред напластилата се корист.

Според следваната дискурсивна икономика на предисловието всяко докосване до учената книжовност е вече изместващо, децентриращо истината. Веднъж разчетен като фигура от зоните на личното, ученият няма никакъв шанс да влезе в екстатичните територии на общностния залог. Учеността е възпитаване преди всичко на егото, тя е лошо съсредоточаване върху личния интерес и тъкмо това разрастнало се его на „учените глави” ще бъде обект на разобличение в немалка част от примерите на „Записките”. Обръщайки се към „бъдещите любители на българските нови движения”, Захари ще ги посъветва да събират сведения не от учените, а от „простите и безкнижни хора”. Само в простотата е укрита истината за случилото се и през нейната призма е възможна автентичността на разказването. Чужденците „българофили” са другите корисни разказвачи, те събират сведенията си „надве-

натри”, а за всичко останало разчитат на готовата „библиотечна” информация. „Да живеят библиотеките и официалните статистики” — иронично ще коментира Захари, за да осигури поредната легитимация на собствения си разказ. Защото той ще изказва случилото се откъм уникалната библиотечност на преживяното, откъм личния опит в кървавата писмовност на въстанието.

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ НА БИБЛИОТЕКИТЕ

Отбелязвано е вече, че „Записките” споделят някои от болезните на възпитателния роман — те са разказ за нарастващия език. Котленските овчари са първите учители на героя — в тяхната „библиотека” той бива посветен в изкуството на книгите. Заглавията им са стриктно представени от разказвача — това са „Митарствата на блажена Теодора”, „Камък падна от небето”, „Ревизията на св. Богородица в ада”, „Чудесата на пресв. Богородица”. Книгата на котленеца Димчо Великов за чудесата Богородични се разпродава като „топъл хляб”, учи се наизуст и се съхранява като истинска „драгоценност” от ревностните читатели¹. Дори и за неграмотните е предвидена полза — книгата препоръчва своите магически, спасителни функции: „Ся книга трябва да я има при себе си и оня, който не знае да чете, защото тя притежава такава сила, щото може да заварди човека от болест, от куршум, от лоша среща и пр.” Захари няма да пропусне иронично да разкаже за съдбата на един „горещ почитател на тая книга”, който непрекъснато я носи със себе си, но когото татарите пребиват и превръщат с тоягите си спасителната книга-муска в памук.

Още тук словото и спасението макар и в ироничен план, са преплетени. Повествователят заема оценъчната си позиция и нарича подобно четене-спасение „слепота”: „Забележително е и това, че най-горещите защитници на тая слепота бяха ония, които знаеха да четат.” Гласът на тези книги е буквално апокалиптизиран — той е разрушил спонтанността и пасторалната „органика” на овчарския бит. Във времето преди тяхната „заслепителна” поява битът е огласен от звуците и мелодиите на кавала — безкнижният овчар е живял като истинско дете на природата, способно да й се наслаждава в играта и съзерцанието. След посредничеството на разрушителното писмено слово невинността е изгубена. Човекът попада в забранителните режими на религиозната отвъдност — оня, „който надува кавал — гласи суеверието — на оня свят ще го надува дяволът”. В контекста на такива книги и религиозно-словесни нагласи Захари Стоянов си припомня имената на други книжовници, свързани с Котел — Софроний, Бозвели, П. Берон, Раковски. Тяхното слово обаче е ненужното, отхвърлено слово — когато П. Берон праща на съгражданите си няколко екземпляра от своя „Рибен буквар”, те били върнати като „нехристиянски и вредителски”.

Ето тази е асиметрията, която според „Записките” владее и в по-широк план българския робски свят — той вярва на лошото слово и прогонва истинските послания на просветлението. Това е мястото, от което Захари ще поеме своя път. И той е изкушен от фалшивото благочестие на калугерските книги — нещо повече: ревността му към тях е забележителна — „Едва ли би се намерил друг някой, който да ги познава така добре, както аз. Чет

¹ Според сведенията на Маньо Стоянов, („Букви и книги”, 1978, с. 193), през 1867 г. в Русе излиза четвъртото издание на „Чудеса пресв. Богородици” от Димчо Великов, с 369 спомоществатели от Котел и околните села. В 1868 г. се появява и четвъртото издание на „Книга митарства” от същия автор, с 289 спомоществатели от Котел и добруджанските села. Очевидна е точността на „библиографията” и на рецептивните свидетелства на Захари Стоянов.

нямат молитвите и поклоните, които съм изчел и направил ноцно време по добруджанските полени за спасение на душата си.” Книгите са задали спасителния модел, но практическят опит непрекъснато го проваля — върху това повествователят ще гради неведнъж ироничните си дистанции. Когато попада във Варна, медвенският беглец не съумява „две свестни думи” да каже — поради затъпяването от общуването с „Чудесата” — коментира повествователят. Обобщението се налага само — личният път е път, воден от желанието за спасение, но тъкмо идентичността на спасението се оказва проблематична в целостта на текста. Християнското спасение на душата ще бъде вкарано в низовите редове, във властта на лошата популярна книжина, докато националното спасение ще събере в себе си цялата възможна съблжимност и драматичност на високата словесност.

Коментирацията Захари Стоянов няма да пропусне да оцени и изпълненото с опасности и заплахи пътуване на Захари към Русчук. Босият, търсец препитание младеж, пътува в самата робска реалност, в най-дълбоката обживяност и буквалност на униженията и страданията. Той си няма публика, не се готви да разказва като пътешественик и очевидец — Захари от текста си има само „спасителското” слово на „Чудесата” и желанието да оцелее. Но Захари Стоянов, мемоаристът, отново знае за други пътувания, в които реалността е видяна не през призмата на страданията, а на словесните изгоди — „Ако подир мене бяха минали сто европейски пътешественици, щяха да обогатят колоните на някой журнал с живописната местност на тия места, а особено безопасността, която е вдворило султановото правителство. (...) Техните описания са били чисти доноси против угнетената рая.”

Чужденецът минава по пътя, за да го превърне в разказ, в екзотично описание, докато българинът извървява пътя като труден битов фрагмент. Султанът охранява чужденците-разкази, но не и българите от долината на живеенето. Захари Стоянов непрекъснато удържа моралистичните ефекти от тази раздвоеност — той разказва не само за, но и *през* живота на Захари, за да възроптае *срещу* словата на чужденците. Ако словото иска да достигне до истината за нещата, то трябва да премине през горчивините на живеенето, да прекоси буквалностите на някакъв личен опит. А пътешествениците-повествователи преминават към разказването направо от повърхността на общите впечатления и главоломно пропадат в лошата фикционалност на литературното.

Така сживяността с нещата от живота се превръща в основния легитимиращ фактор на разказването. Захари е разбрал, научило го е следсвобожденското време, че разказването е начин на присвояване на действителността, технологичен способ за макетирането ѝ според различни частни интереси и смътни критерии. Затова той търси начин да фундамира своите словесни построения в някаква неоспорима истина, да ги окорени в пределността на реалното. И открива желаното не просто в очевидството, не в естествената сила на свидетелството, а в изстрадания и неразчленим опит на тялото и словото. И открито желаното не просто в очевидството, не в естествената сила на свидетелството, а в изстрадания и неразчленим опит на тялото и словото. В „Записките” пътят е конципиран не като маршрут, предлагащ живописни изгледи за любопитни пътешественици, а като спедифичен, винаги и соматично наличествуващ опит. Само така той се превръща в познание, само така мемоарността на тялото стабилизира позицията на разказващия и записва истинното. Следователно трябва да се проследят

параметрите и ефектите от тази епистемологическа вграденост на телесния опит в разказването.

Влизайки отново в следите на Захари, виждаме, че неговите приключения с четенето и библиотеките продължават. В абаджийския дюкян той попада на нови прояви на слепотата — повечето от калфите и чираците са безграмотни, а един от майсторите чете вестника не по колони, а „от край до край, през просото”. Неправилното четене е любим мотив в „Записките” — ще го срещнем на няколко пъти и по-нататък. Четенето ще се превърне в специфична емблема на човека, на неговите интереси, възможности, ориентации. Така и четенето на Захари ще става все по-целенасочено, продуктивно-разбиращо, биографично-кумулятивно. Средищна точка в биографичното самопредставяне е обръщането му към учебниците на новото училище — Наустницата и Псалтира са станали повод за присмех и срам. Нещо повече — научавайки латинската азбука от френските надписи из улиците на Русчук, чиракът в словесната работилница започва да презира „попските книги”. По-късно той с ирония ще разкаже за селския учител, който при апостолските му обиколки ще му предложи Наустницата като четиво: „напредя ми се намираше Наустницата, вънкашните листи на която бяха окапани с разни материали, като бакалска престилка.” Книгите от бакалияте на всекидневие то не са никакъв съдбовен опит, те нищо не проблематизират, те са пропити, „окапани” от робската навичност на живеенето.

Смъртта на Ангел Кънчев е важен момент в ценностната ориентация на героя. Събитието е първоначално промислено през опита, добит от „Митарствата на блажена Теодора” — според него самоубийците са обречени на неизбежни санкции. Но тъкмо този опит се оказва силно разколебан — писаното слово далеч не е единствената и задължителна хипостаза на истината. Интерпретациите на в. „Дунав” и съблимвният текст на поведението на А. Кънчев влизат в остро противоречие в мислите на Захари — „Всичко това добре, но как можеше да повярва човек, че лицата, които пишеха във в. „Дунав” и които бяха така също учени хора като А. Кънчев, ще си позволят да пишат глупости? Аз вярвах, че всичко, което се пише било във вестници, било в книги, трябва да се взема за чиста монета. Така също и ония лица, които са написали Изповедникът и Митарствата, може да се каже, че са били най-просветените люде. Е добре тогава, кому да вярвам и как да отгадаеш кой е постъпил право?”

От този размисъл за писането като монета с две лица започва биографичното движение на религиозно-наивния Захари към светски образования Захари Стоянов. Поведенческият текст, сътворен от Ангел Кънчев, е надмогнал двуликостта на словесните текстове, демаскирал е тяхната лъжовност. Оттук нататък словото и поведението ще застават винаги пред моралистичната мяра на мемоариста — той ще обследва старателно припокриванията и разминаванията им. От тяхната динамика „Записките” ще изградят своята икономия на морала.

И така, писменото слово загубва априорния си авторитет, зад него се оказват авторствата на разнопосочни частни интереси. Захари разбира, че не само телата са поробени, а че езикът също е вкаран в забранителни, робски режими. Следствието от робството на езика е нежеланието и неспособността на хората да общуват и да се грижат за истината. Санкционираното слово се е превърнало в „болка за умирање” — раята умира в тоталната липса на нравствен ангажимент към изказването на ценностите. Захари Сто-

янов неслучайно въвежда образите на затворената уста и погребаното слово: „Понякога питах мойте двама приятели да ми разкажат нещо по този въпрос, но тия или нищо не ми отговаряха, или пък ми казваха да си събирам устата, защото Диарбекир не е далеч. Тежко беше по това време в Турция; гласността и свободното слово бяха погребани и ето защо хората не се доверяваха един другиму.” Турската империя е поробила / погребала словото и така е разградила човешкото, умъртвила е самоличността. Само чрез словото робът може да се вдигне от приготвения му гроб — чрез словото ще търси спасението и Захари.

Поредната находка в „библиотеката” се оказва поредно стъпало към личността самоосъзнаване. Изправен пред дилемите за доброто и истината, Захари отново намира необходимата книга: „Тия мои предположения се подкрепиха още по-добре, когато наскоро прочетох една малка книжка под заглавие Отечество и любов, преведена от г. Славейков, в която видях, че и другите хора по света жертвуват себе си за благоденствието на другите и за някаква си свобода и отечество, които така също малко ми бяха познати.” Най-сетне лошите заслепителни книги са заместени от добрата просветителска книга. Нейното заглавие фокусира, всъщност, централния проблем на „Записките” — свободата, разбираана като любов към родината. Думите „свобода” и „отечество” са малко познати на Захари, но на него му предстои именно пътят към тяхното опознаване-изстраждане. Четенето за тях ще се превърне в страдание за тях, в кърваво разграждане на закона, който ги е табуирал и разрушил смислеността им. Думите трябва не просто да се припомнят, а да бъдат възстановени, пресъградени в антропологичната им обемност, да се превърнат в екзистенциално обживяни концепти. Робът е развратен и примирен тъкмо защото не разполага със словесен дом, той е натирен да обитава маргиналиите на езиковата емпирия, там, където липсва каквато и да било рефлексия над управляващите понятия.

Затова, преди да се издълбае черешовия топ, трябва робът да усети ампутираната си реч, нужно е в съзнанието да се издълбаят браздите на един екстатичен език. И Захари Стоянов свидетелства чрез „Записките” за неговата направа. Много показателен е разказът за библиотеката на перушценския герой Кочо Чистеменски. Когато „вярната и патриотка стопанка” донася на апостолюващия Захари „цялата библиотека” на Кочо, тя изглежда така: „...драмите *Иванко*, *Хаджи Димитър Ясенов*, приказката *От трън, та на глог* и още други повестчици, със съдържание, каквото обичаше разпаленият Кочо.” Няколко страници преди поредната „инвентаризация” мемоаристът е уточнил под линия, че „сиромаш Кочо бе безграмотен”. Неграмотен за буквите, Кочо се е сдобил с грамотност за смислеността на екстатичния език, той го изиграва първо на театралната сцена, а после и на „сцената” на въстанието. Повествователят неслучайно уточнява, че хора като него са станали „патриоти от сцената на представлението” — техните библиотеки съдържат не просто книги, но словесни поведения, речеве ритуали. Веднъж научили словесните си роли, „огнените сърца” на патриотите се срещат с тях, заживяват ги в живота, за разлика от „учените глави”, които могат безкрайно да ги преобръщат и сменят. Грамотността, четенето и разбирането, умът и сърцето откриват и „редактират” в „Записките” поредната морализаторска рубрика.

РЕТОРИКИ НА ПОСВЕЩЕНИЕТО – ОГНЕНИ РЕЧИ И МАСТИЛЕНИ ПОТАЙНОСТИ

И така, „Записките“ повествуват за това как общността бива приобщена, посветена в словото на бунта. Единият посветителски модел разчита на реторическия екстатизъм — и Захари Стоянов настоятелно ще обвърже образите на словото и огъня. Още в Русчук той е пленен от „огненото перо на Л. Каравелов“, което е разпалило „искрата на патриотизма“. По-късно, при Старозагорската завера, той е впечатлен от Стамболов и „неговото пламенно слово“. Вкарано в режимите на огненото по метафоричен път, словото ще си осигури многозначни съжителства с огъня в буквалността на въстанието. Това е всъщност базисният сюжет на „Записките“ — те разказват за мигрирането на метафорите, за обгръщането на тропите от плътността на реалното, за превръщането на езиковата фигуралност в мощен поведенчески генератор. Във версията на Захариевите мемоари дори апостолите се явяват като предизвестени в словото на харизматичния предтеча. Когато влизат в дома на Иван Арабаджията, „верният другар на Левски“, те идват като отговор на някога казаните, но вече полузабравени думи: „той беше се отчаял, не вярваше, че ще се роди втори Левски, забравил беше думите на Дякона: „Ако аз умра, на мястото ми ще се появят стотина души.“ Вещанието е закъсняло, но не е забравило да се сбъдне — в поредния ден на битовата безнадеждност стопанката внезапно се обръща към „бача Ивана“ — „Хора дойдоха; тебе търсят.“ В следата на вестителската тоналност репликата би могла да прозвучи и като: „Предизвестените в словото се сбъднаха.“

Неотменно и закономерно словото се сдобива с активистки модалности, то е призовано да разкъса вековното робско мълчание. Гласовете на бунта са фигурирани именно в тоналността на гръмовното: „...вестникът на Каравелова и брошурите музагърмяха от Букурещ, пъргавият Дякон не закъсня да се яви, думата комита придоби право на гражданство; ...“; „Тогава загърмяха дописки из цариградските вестници от четиритя крайща на всичко българско, дописки с остро съдържание и със заплашителен тон за държавата.“ По начин, много сходен с огненото апостолско слово, гласът на българската журналистика участва в преакцентуването на реалното и задава новата публичност на общностните интереси. „Българското вестникарство в Цариград, — пише мемоаристът — основаващо се на своите дописки, съдържанието на които ще да разкажем по-долу, дигаше още по-високо своето свещено знаме. То отпусна печатното слово с такава нечуга до него време свобода по Балканския полуостров, щото всеки си *прехапа езика*; ...“. След като думите придобиват гражданство, идва ред и хората да се сдобият с него — това е скритата телеология на „Записките“. Гласове и песни, гърмящи дописки и вървящи „от уста на уста“ слухове — това е тоналният спектър на предвъстаническа България.

Един от красноречивите примери, където словото по безапелационен начин задава новите норми на реалността, е посрещането на прокламацията, приписана на Ботев и Стамболов: „Разбира се, че всичките членове и съзаклятници на революционния комитет, които досега се хранеха само с голи въображения, след прочитането на това възвание бяха препълнени с радост.“ Словото е не само подкана, доказателство, патос — то е самата наличност-неотвратимост на свободата. То не я разказва и показва — то я явява, задава я като дълбинна личностна и общностна обживяност. На мястото на „голите въображения“ това слово полага убедеността в наличието

на някакъв изграден в дълбочина институционален субект, който е поел властта над реалното. Няма никакво значение, че „хилядите български въстаници в Балканът”, от чието име е подписано възванието, са си чиста фикция — важното е, че дискурсът на екстазното се вмества в готовността на въображението да чуе точно него. Патетичното слово обезпечава трансфера, пропускливостта между желанията и реалността, за да размие и заличи и последните оцелели разлики между тях.

Другият модел залага на по-различните техники и нагласи. Силата на словото е осмислена почти в парадигмите на шаманистките технологии. Словата, вещанията артикулират и активизират архаични ментални нагласи, те са призвани да изцелят, да разомагьосат робския свят от вековечните му закони. В случаи, когато страховете и съмненията на слушателите вземат връх, Захари ще прибегва до всевъзможни писмовни трикове, за да удостовери своята апостолска харизматичност — словото става обект не на реторически, а на магически, фокуснически манипулации, на „гъзбояджилък”. Апостолът демонстрира властта си над словото: „ — Гледайте добре, да не кажете отпосле, че съм направил гъзбояджилък — казах аз; а после си натопих двата пръста в приготвената жидкост и като ги прокарах върху бялата книга, на която се явиха черни слова само на онова място, отдето минуваха пръстите ми, присъстващите *прехапаха език.*” Ако огненото слово екзалтира вярващите, то магическото слово има грижата за съмняващите се — важното е всички да заживеят в езиците на свободата. Прехапаният език, идиомът на стреснатото учудване, е белегът на тайните нощни срещи и на явните огласявания на журналистиката — във всичките си измерения словото е надхвърлило рутинността на живеенето и е очертало посоките на екстаза. С прехапан език робът слуша внезапно избухналия език на свободата. Тази фигура е иконичният знак на бунтовното време, странната плетеница на страха и надеждата.

Сходна функция с мастилените тайнописи има и кабалистичният ребус за падането на Турция през 1876 г. Захари обобщава, че неговият автор и с „хиляда дебели томове” не би свършил подобна огнена работа, която „да подпали толкова огъня в сърцата на българския народ.” Нещо повече — именно народът е разпознат като сътворител на мистичното послание: — „Аз предполагам обаче, че авторът на „Турция ке падне” не е само едно лице, но целият български народ, на който божественото огнено въодушевление по това време откри едновременно това съвпадение. Всеки знаещи да чете и да пише съзаклятник е писал това изречение по онова време със собствената ръка, за да се увери по-нагледно в неговата истинност.” Истината се вестява в написанието, в съвпадението, в странната, но неразрушима хомология на буквите и цифрите. След като кабалата оповестява случванията, съмненията са лишени от основателност, а съпричастията изглеждат осигурени. Така както словата са в състояние да произвеждат емоционални нагласи, така и събудените желания и „въодушевления” могат да разпознават и произвеждат необходимите им слова — това пък е друго от откритията на бунтовното време.

Но има и още една, трета група от слушатели, която никакви огнени думи и писмовни магии не могат да убедят и спечелят за делото. Захари ги среща в най-разнообразни варианти и проявления — образовани скептици, обикновени страхливци, предвидливи конформисти... Търсейки в къщата на селския свещеник „някои предмети, от които да се извадят заключения

за душевните, нравствени и умствени даже негови качества”, апостолът попада на „библиотека, турена в нарочно пригответено долапче. Още повече: дядо поп беше абонатин на френския в. „Cougier d' Orient”. Разчел човека чрез библиотеката му, Захари знае, че пред него никакви химически фокуси и словесни екстатика не ще бъдат аргумент, че тук са нужни „по-съществени факти и причини”.

И друг пример — когато на една от срещите си Захари обявява, че доказателство за апостолската му мисия са писмените му правомощия и „честното българско слово”, отговорът на роднините на Тома Неверни е изпълнен с проста житейска логика: „Писмени документи може да има и великият везир; а за честно слово говорят най-много шпионите...”. Единственият шанс на апостола да докаже автентичността на словото си е да го подкрепи с дулото на пистолета и с „текста” на тялото си. Захари пита своите събеседници дали разчитат шпионство в неговата „изнурена физиономия” и в убитите му „от ходение крака”. Тялото отново е представено като текст, в който фалшът, симулациите, измамите са невъзможни, там е отпечатана самата истина за човека и тя е достъпна за разчитане всекиму.

В един по-широк план въстанието ще бъде реализация на способността на телата да досъграждат бунтовната писмовност, да дописват празните пространства на съмненията и страховете в „ятаганската държава”. Последното определение неслучайно се явява в пасажа, където се говори за свободата и ограниченията на словото. Захари Стоянов знае, че гражданинът се ражда в публичното пространство и умира под ятагана на мълчанието — и той ще покаже как в словото се очертава фигурата на свободния българин. Симптоматичен е разказът за начина, по който хората слушат апостолските речи на Захари: „Моята встъпителна реч за пригответленията на българския народ падаше като мехлем на трогнатите слушатели. Всяка дума, всеки пример и заключение се потвърдяваха и одобряваха от тях.” Въведени в тайната, слушателите са и изцелени от нея, те са потвърдени във вярата си — защото пред тях е човек на знанието, на тайнствените способности — неповторим автор на аскетично-възвишения текст на телесното.

Поробителят отчасти също ще приеме ставащата все по-модна знакова ритуалност и ще се опита да съгради своите сигли на предупреждението. Когато убиват Георги Обретенос и занасят главата му в Сливен, палачите я разнасят с „писмо в устата”. Захари обяснява под линия, че това е направено, за да се даде „по-голямо значение на убития, защото писмото означавало, че той не е току-така прост комита, но граматик на комитите, който ходил да ги записва.” Така около „записването” в бунтовния език се наслагват многобройни реторични обрати — писмото здраво ще се обвърже със смъртта и санкцията. В потайностите на робското живеене се създават опасни граматика и писма и те трябва да бъдат върнати към разкривените лица на смъртта.

Във времето след поражението на въстанието, в апокалиптичния комплекс, редом с опасната книга ще се вгради и образът на съдбовната съдна книга. Митологията на агите за мащабите на въстанието е центрирана върху хиперболичната комитска книга: „Тефтерът на комитите, за който казват очевидци, че бил голям като вратата и имал тежина 400 оки, е в ръцете на правителството. В тоя тефтер били записани всичките попове, даскали и чорбаджии, за които вече е издаден илямът да се бесят.” И гръцкият митрополит след поражението бърза да отвори „каракачанския си тефтер да записва покаяните”. Целият път от предсказанието до наказанието е извървян, опитът

е окръглен. Засънувал се като персонаж от едни книги, въстаналият народ се събужда в други. Защото е настанало време за разчупване на печатите.

ЕКСТАТИКА И ГРАМАТИКА

Словото на бунта има различни антагонисти в „Записките“. Там има врагове, предатели, лъжци, страхливци, но най-вече има „учени глави“-граматици. Бенковски завзема водещата позиция сред апостолите чрез непрекъснати погроми над граматиката. Струва си да се проследят основанията за негативните конотации на граматическото, след като вече видяхме, че турците разчитат тъкмо граматика Обретенев като особено опасна фигура и ритуализират смъртта му.

При подготовката на въстанието в Гюргево водещата роля е отредена на учеността и нейните представители: „Бенковски играл второстепенна, па даже и най-долна рол между апостолите; той се свивал там настрана, гласът му нямал никаква тежест, всекиму бил послушен, вероятно като е слушал, че организаторите говорят по няколко язици, благоговейл е напредя им.“ Ето я новата фигура, която ще пораста в езика и ще се домогва до властта над него. Неукият, който мълчи пред големите думи, за да извърши после големите дела — това е любимата персонажна конфигурация на разказвача Захари Стоянов. Слабият, пренебрегнатият глас е началната точка, от която тръгва Бенковски, подобно на Захари, който поема към съзаклятието от „слабите“ книги на слепотата. Когато избухва въстанието и Бенковски е в стихията на своята реторика, той ще заговори с „дълбоко знание“ на турския език пред изплашените аги. А мемоаристът, като че забравил за мълчанията и „свиванията“ на героя си, ще уточни: „Освен язиците турски, арабски, отчасти персийски, Бенковски говореше още: ромънски, гръцки, полски и малко италиански.“ Не е необходимо да се пита кой от двата образа е истинският — този на неукия в езиците Бенковски или на полиглота Бенковски — просто те обслужват различни повествователни тактики, работят в ситуации с различни ценностни импликации.

Истинското символно стабилизиране на войводата ще премине през екстатиката на действията, докато някои от учените апостоли ще продължат да се лутат из помпозностите и предвидливостта на чуждите езици. Ето как един от пратениците разказва за подготовката на въстанието в Гърновско: „В Горна Оряховица (седалището на апостолите) введоха ме при големците, които като видях замръзнах на мястото си. Около седем-осем души братати момци, насядали около една маса, размишляваха дълбоко. Всичките говореха на руски език. Вътре в стаята имаше окачени много револвери и пушки и два зелени байряка, а вън до вратата вардеше многобройна стража. Царски работи!“

Тази „царска“ сцена с потъналите в размисъл и в руски речи апостоли ще се превърне в основополагаща за граматиката на тяхното поведение — тази граматика ще атакува „поетиката“ на Бенковски. Започнало в екстатиката на словото, въстанието неударимо ще полита към фикциите и поезиите. Останалите окръзи непрекъснато заливат панагюрци с писма, изпълнени „с поезия“ — и поетичният Бенковски обявява: „Всичко Волов обърка със своята граматика...“ Тук „граматика“ очевидно означава рационалност, трезвост на действията, мяра на словата. От тази гледна точка неистовият панагюрски войвода е изцяло отвъд правилата и правилностите, той е извънмерен в словесното си поведение — екстатичен, поетичен.

Според зададената мяра въстанието е трансцедиращ акт и то се нуждае от перманентни трансгресии — най-вече езикови. Бенковски е агентът на

трансгресивното, фигура екзалтираща успокоените и уравновесени езикови структури, ленивите речеве навици. Той например диктува по няколко писма наведнъж (подражателен рефлекс от любимия му Наполеон?) и при корекции от страна на писарите, при неясна мисъл или повторение, съветва: „Грамматически можеш да пишеш когато си у вас.” Неговата реч е самият изблик на емоционалното, тя е бравурна, императивно-екстатична, понякога мелодраматична до съзливост, тавтологична, но никога успокоена в рационални формулировки. Син на една театрална, сензационно-сантиментална култура, Бенковски се държи като герой от пиеса или повест, снета от лавиците на тогавашните библиотеки — злочест в робството като някоя Кръстинка и патетичен в боя като Хаджи Димитър Ясенов. Достатъчно е да се прочете приписаното му от Захари възвание, за да се види, че то е „жанрово” раздвоено между мелодрамата и бунтовните поетически визии. написани без „употребление на омразните точки и запетаи”, то е истинско тържество на удивленията на удивителния знак.

В полемиките за редакциите на прокламацията Бенковски окончателно ще захване граматиката с чуждия език и интерес. „Евреите” и „коварните дипломати” са онези, които бдят за граматиката и дипломацията, докато Бенковски се самоописва като апостол, говорещ простия език на своето паство: „Българин съм, апостол съм на свободата, искам да ме разбират само ония, на които съм дошел да помагам; а какво щели да кажат редакторите на „Най Фрай Пресс”, малко ме е грижа.” Фонетичният каламбур със заглавието на немския вестник е поредното тържество на несъобразяващата се с правилностите езикова екстатика — тя си е осигурила легитимационен ресурс от словесния опит на „народа” и никой не може да ѝ противостои.

Най-сериозният „удар” срещу граматиките е нанесен тъкмо на Оборище. Бенковски пожелава да получи пълномощно за пълновластие и успява благодарение на факта, че описва граматиките като хора на колебанието и страха. В кратката си, но реторично-ефектна реч той заема мястото на оня, който първи е произнесъл словата на бунта („когато чухте най-напред да излезе от моята уста ужасното слово „да въстанем против душманина...””) и е пожелал да ги превърне в дело („Аз отивам в Батак да вдигам въстание, а вие правете щото знаете.”). Опасно вкарани в безделието и „философското” празнодумие, опонентите се предават. Във веригата на негативните предопределения граматиката е станала синоним и на неспособността за дело. Като един срещу нея ще се вдигнат патетичните образи на барута, ножа, кръвта: „Нож и граматика са несъвместими на едно място! Ти си човек бунтовник...”; „...защото според него между граматиката и барута не можело да има нищо общо и че философите си вършели работата само с думи; а щом им замиришело на барут, то тия трябвало да се запрат при старите бабички”; „Там, гдето звънят ножовете слабото слово си няма мястото.”

„Граматици и философи”, представители на свободното слово, за Бенковски са неговите сподвижници Волон и Бобеков. Последният, „многочучената глава” Бобеков, е обработен като пример за опасната корист на граматическото. Обвинението е, че, „като запознат с френския език”, той иска да се отстрани от бунтовните действия и да „не помирише грозния барут”. По повод бягството на един от учените писари и Захари ще напише: „Възможно ли е или мислимо, че човек, който познава френския език и пр., ще се реши да даде своите меса на балканските орли?” Ето тази е логиката на ценностните раздвоявания — който веднъж узнае убежището на чуждия

език, винаги е изкушен да се укрива в него. Интересното е, че „Записките” избират точно френския като пример за език-убежище — в конотативното му поле през епохата очевидно са стояли значения като изисканост, светскост, галантност, куртоазност... Френският език — салонен език. От салона, чрез лесен пренос, пътят до женствеността и прецизното поведение е съвсем кратък. И — ако си позволим иронията — Бенковски няма къде да избяга, защото езиците, които говори, са някак си несъмнено „мъжествено”-центрични — едни са балкански: румънски, гръцки, турски; други са споделящо-екстатични — полски, италиански; трети носят полъха на източни халифства и деспотства — арабски, персийски.

Поредното обвързване-противопоставяне на граматиката е с истината. За калиграфически натъкмените писма Бенковски отсича: „Главната цел на техния автор е била (...) не да изкаже истината, но как по-добре да съчини и нареди писмото с точки и запетаи, според правилата на граматиката.” Граматиката е парад на реда, а във всеки парад и самите „Записки” са склонни да съзират контурите на притворството. Когато разказва за хорото на Еледжишките укрепления, Захари ще противопостави неговата спонтанност именно на парадите от новото фалшиво време и ще нарече техните зрители „словесно стадо, привилегирова̀ни роби, бездушни кукли”. В салоните и баловете словото на сърцето отново не се е случило, защото там „белоръкавични кавалери и варакладосани дами” се преструват и лицемерничат — „говорят не онова, щото е на сърцето им, но онова, което ще да угоди”. Словото на новото време е затънало безнадеждно в белоръкавична прецизност, то е гримирано, женствено, фалшиво — предателско спрямо мъжественото, сближено с простотата, извиращо от сърцата, слово на въстанието.

Грамматическите гонителства обаче на оставят фигурата на Бенковски в еднозначността на дискурсивното ѝ представяне. В неговите пристрастия към простите слова има нещо фетишистко и екхибиционистично — Захари няма да си спести коментара: „До тоя фетишизъм прибъгваше той най-много, ако присъстваха и други в стаята, а Волон, Бобекон и други червяха се и преглътваха.” Обект на фетишистките пориви са писмата, писани отвъд граматическите правила: „Другите писма обаче, които бяха писани с попски слова, той ги цалуваше най-напред, отваряше ги с благоговение и ги четеше на всеослушание.” На пръв поглед на странно място се появяват отново в „Записките” „попските слова”. Бунтовният език уж ги беше прогонил, а те възкръснаха тъкмо в поривите на централната водителска фигура.

Всъщност, това е продуктивната двойственост на словесния Бенковски от текста — той е за действията срещу празните думи, но и за „празните” (прости, попски, поетически...) думи срещу бездействията на сърцата. Войводата е призван да отстои екстаза на поетическото срещу рационалността на трезвомислещите, да отвори рана в сърцето на склерозиралата робска реч. Натирването на граматиката, тази вещица на рационалното, лутаща се сред водачите на въстанието, открива пътя за екстатичната реч, за омайните реторички на телесното. При клетвата Бенковски ще постигне тяхната блестяща инсценировка: „Във всяка фраза от тая негова реч, в която се описваха страда̀нията и теглилата на българския народ, той се удряше в гърдите, охкаше и ахкаше, пламък и огън хвърчеха от очите му.” Това е и въстанието — жестови ексцес, наднорменост на една реч, отказала да се побере в „коритата” на граматиката.

За да се случи свободата, целият език ще бъде пренареден, интониран

в ладвете на възвишеното. Поп Грую ще преправи „Веруюто”, за да зазвучат дори религиозните послания с яснотата на етническата конфликтност и идеологическата императивност. „Вие тая книга не сте чели още” — ще каже свещеникът и ще докаже, че робският свят има нужда от книги-двойници, от разцепване на речта, от децентриране на битовото и на официозното. Само в разцепената реч могат да се произведат нови езикови самоличности. Защото в зевовите и асиметриите човек получава шанса да се разпознае (и пожелае) като друг. Да узнае някаква своя трансцендентна предназначено, някаква призованост.

РЕЧТА-АРМАГЕДОН

Това е речта на битката, способността да се бори със символите на кръвта и екстатиките на гласа. Всяка бунтовна писмовност се стреми да кулминира в кървави писма, в печати на жертвеността. Още неслучилото се Старозагорско въстание все пак се случва като волност на гласовете. Въстаниците излизат привечер, тогава когато екват „мелодичните гласове на ходжите”, за да подхванат като отговор „бунтовническия марш на Стамболова”. По сходен начин шуменските въстаници поздравяват „Преславския балкан с бунтовническа песен”. Същото се случва и през април на следващата година в Панагюрище — „Щом стъпихме на улицата и запяхме бунтовна песен...” Краят на робството като край на мълчанието, като изправяне на песента срещу робския шепот. Пеенето обявява възвишените модалности на гласа, екстатизмите на случващото се, преоформянето на тоналните йерархии. В Османската империя пеят ходжите, но вече пеят и въстаниците — те възпяват свободата.

Другото измерение на тази реч е кръвта. Въстанието се изгражда като цяла серия от символни операции — хората трябва да подпечатат своята крайна решимост, готовността си да се съберат на мястото на последната битка, там, откъдето няма завръщане. Речта-армагедон е отпечатана в призивната решимост на кървавите писма — вражеските трупове се превръщат не в друго, а в мастилници за писмовните въстаници: „Васил Петлешков бе упълномощен да ги изпрати по селата без подписа на апостолиите, като им удари по един кръст отдолу с кръв от труповете на убитите турци...”; „После малко на мегдана около турските трупове стояха вече няколко писари, които си топяха указателния пръст в изтеклата вече кръв и правеха на бялата хартия червени кръстове.” Достигнат е пределът на екстатизирането на словото, кръвта прави символично видима съдбата, съдния ден за всички жизнени ситуации. Кървавото писмо закрива рутинните пътища на делничното безвремие, връщането към тях ще бъде възможно само през ритуалите на изкуплението и жертвоприношенията.

За нощта на 26 срещу 27 април Захари ще каже, че „ще остане забележена с кървави слова в хронологията на априлските борци за свободата, както Вартоломеевата нощ за протестантите, защото тогава се отвори небето и даде воля на ония непрестанни порой дъжд...”. Но всички дни и нощи на въстанието минават под отвореното небе на апокалипсиса, те са белязани от кръв и ридания, от екстаз и плахи надежди. Няма съмнение, че образът на отворилото се небе е проявен в речта на Захари от интуитивно снеманата апокалиптика. Започнало със заклинания над кръвта, въстанието се превръща в безкрайно кървава хронология. Въстаниците, доверили се на „свещеното предание” за закрилничеството на „стария Балкан” и за „неговата благословена „шумка”, която уж ставала майка на много юнаци”, се оказват

предадени на жадната за кръв планина. Мемоаристът косвено актуализира идиома за „изпиването на кръвчицата” във фразата: „Вижда се работата, че същата тая „шумка” е била жедна за червена кръв, и случай ѝ се представи през 1876 г., за да се напише.” Майката, която пие кръвта на синовете си, решили да се ползват от кръвта като средство за символно писане — това е образът, в който „застива” и кулминира разказът на Захари Стоянов. Игрите на живот и смърт, на писмо и кръв са продължили — от писмото в устата на отрязаната глава на Обретенов, през писмата, подписани с човешка кръв, до метафорично уголената кървава жажда на земята-майка.

След появата на тази жажда акцентите са преместени. Екзалтацията на въстанието е сменена от мълчанията на поражението. На мястото на довчерашното силно слово се появяват странни звукове и речи. „Записките” откриват мотива за мълчанието в различните му измерения. Най-често отказът от слово е пределен израз на отчаянието. Когато унието превзема Старозагорската чета, Захари обобщава: „Не остана вече що да се говори; никой не си отваряше устата да каже поне една думица за насърчение, понеже знаеше и усещаше, че никой няма да повярва.” Огнено-речовитият Стамболов бързо се превръща в „хлапе”, което съветват да „му не мели толкоз устата”. При очертаващото се поражение на Априлската епопея онемява и Бенковски: „Бенковски онемя; неговият глас, който със своето гърмение събуждаше где що е имало заспало до вчера, сега захвана да се чува по-малко.” Онемяват и топовете, тези гласове на надеждата: „Малко по-надалеч от тях свирнал и кантаревият топуз, пуснат из черешовото сухо дърво; но и неговият глас скоро трябвало да онемей, защото му отговорили с берлинския челичен круп и защото на третия ден взел формата на копаня — пукнал се, искам да кажа.” Мълчанието, онемяването трасират печалното отстъпление на гласовете, тяхното захващане от смъртта или завръщането им при травестийните копани на битовия език.

Друга посока на отстъпленията е животинският език. Екстатичната гласовитост на бунта деградира до жалкото подражание на животинските гласове. Водачът на старозагорската дружина бай Стоян прибира бегълците около себе си „като пилета”, заповядва им да мълчат и да следват преправения му глас: „Знаете ли вие де се намирате? — питаше той на нисък глас. — Всички сме изклани като ярета, ако подушат турците. Хайде аз ще вървя напред и ще издавам глас, като кога се мамят кози; а вие ще следвате подир гласа. Но не беше само това; бай Стоян захвана да си преправя гласа после малко като че врещеше съща коза. Ние тичахме подиря му.” Заловеният Орчо войвода дълго време се преструва на ням и на докторската експертиза почти успява да измами мъчителите си, като убедително „мучи като говедо”.

В рамките на часове въстаниците, подвиквали гордата парола „орел”, се превръщат в „пилета”, борците, възпяващи човешките правдини, подтичват послушни „като ярета” след козия глас. Това е главолонната травестия на случващото се, в която се оглежда дълбоката драма на човешкото. И тук можем да си припомним, че и по време на Априлското въстание паролите също настояват на мъжественото, гордото, войнственото, победителското — освен „орел” там се дочуват позиви като „петел”, „Наполеон”. Но и там спасението е в преправянето и маскирането на словесните самоличности, в тяхното успешно заличаване. Плененият и влачен по пътищата на мъчението Захари ще свърже в един момент далечно-глухия носен глас направо със земята и преизподнята: „Само на едно място чухме

като изрева едно малко дете, като че да беше закопано в земята.” Само закопани гласове се обаждат в погрома на надеждите.

Лутанията и бягството отпращат въстаниците не само в спасителските обятия на сможертвата, но и в обятията на турския език. Тъкмо турският език е убежището на старозагорските бунтовници — „повече чест се отдаваше на униформата; може би и на съмнителната ни народност, защото като следвахме да говорим само на турски, мислеха ни, че не сме българи,...”. Плененият Захари също решава да заговори на турски пред мъчителите си и успява да ги впечатли: „Чудно нещо! Вчера да бях умрял, не щях да зная, че и комитите говорят нашия език — каза един от башибозуците. — Аз мислех, че тия освен московски друг език не знаят.” На ходжата отчаяният пленник казва „думи, които до тоя час не бях говорил ни на баща си. Молби, обещания и друг род унижения бяха в изобилие...”

Поражението на въстанието се изживява от въстаниците като разпад на езика, то е немота, животински звуци, още по-страшно и унизително завръщане под господарската сянка на чуждия език. Най-лесно се завръщат онези от българите, които никога не са тръгвали истински — за тях въстанието-роман е само манипулация с думите, не и със смислите: „Имало и друга една категория словесни същества, които участвали във всичките приготовления на народното движение, което мислили, че е лесно и възможно, както в страниците на някои роман; но като видели башибозушките чалми и дългите ятагани, с които двама башибозука не могли да се разминат из пловдивските тесни улици, обърнали колата. Наместо свобода или смърт, думи, които всеки произнася натъртено, когато пее песента „Дойде време, дойде час”, тия се задоволили да изгорят няколко писма в огъня, хвърлили на известно място приготвеното си левче, заедно с направените фишеци, и след като взели ключовете от всичките врати, запалили кандилцето пред иконата Божя матер.” Думите, знаците, символите опустяват, предадени, гротескно потънали в ямите на страха, изоставени от довчерашните си стопани.

Но не от всички — и в ужаса на поражението, и под сянката на бесилките, се намират хора, които успяват да спасят думите, да отстоят екстатиката на гласовете. В Ловчанския затвор Ботевите другари запяват песента на войводата и дори Захари забравя грижата за себе си — „взех участие в песента, пламнаха угаснали чувства”. Захари, който се стреми да се укрие в новата си самоличност на неграмотен циганин, предизвиква учудването на съкилийниците си: „Я, гледайте, гледайте, и нашият Джендаки пее заедно с новите комити!” Макар и за миг, високото слово се завръща в най-дълбоката убогост на света. Отново в затвора, „посред разбойническите викове, песни и псувни” и Каблешков запява Марсилезата, за да може чрез френския й език („вместо нейните думи”) да съобщи за съдбата на Волон. Ето че тук френският успява да възстанови част от разградения му от Бенковски авторитет, той е патетично въведен в тайната, в съзаклятничеството.

Така „Записките” се открояват като книга и за словесните въстания, за словото като спасителски път към свободата, като непомерно усилие да се трансцендират низините на живеенето, да се припише някакъв възвишен смисъл на съществуването. Словото на националната свобода е истински посветителско, тайно разнасяно и гордо изстрадвано от нейните апостоли. С апостолски морализаторски патос книгата на Захари Стоянов разказва за това как то по различен начин е преживяно в жанровите конвенции на новото време. Едни го преживяват като роман, в който може да се влезе и излезе

безопасно, а други като поема, написана с кървави думи, неразделимо и страстно залепнали за телата. Поема, в която писането с кръв е многозначно и многозначително припокрито с пиенето на кръв.

.....
И победителите ще превърнат победата си в разказ, така както се полага на бабаити в епически времена. Прословутият Ботьо обяснява на Захари: „За нашите въстания дотолкова обичат да слушат, като че да им приказваш за Мохамедовия рай.” Настъпил е краят на дебнещите, несигурни игри със знаци-предупреждения — дошло е време всеки да си избере разказа и да случва чрез него. За бабаитите-победители разказът ще препотвърди света чрез легитимационния потенциал на сюжета за колективното и славно преодоляване на опасността.

За българите разказът задълго ще се превърне в несигурно средоточие на описания и предписания, на странно разбягващи се частно-човешки политики, които непрекъснато поставят на изпитание идеологическите залози на общността.

Големият български разказ като перманентно преучредявано чистилище — място на неуютно сплели се отчаяния и надежди, място, равновесно сполитано от гордостта и срама.